

Олександр Алфьоров

ВІЗАНТІЙСЬКІ ПЕЧАТКИ РУСЬКИХ ВЛАСНИКІВ

Питання виникнення печатки на теренах Русі неодноразово порушувалось серед сфрагістів. У розпорядженні дослідників з'являються перші аргументи на користь руської печатки вже на початках X ст., коли йде мова про русько-візантійські договори, або ж про зафіксовані глиняні відбитки Ібн Міскавайхом¹. Але печаткам русів, які перебували поза Руссю, дослідники приділяли увагу вкрай побіжно. Адже ті незначні пам'ятки, які фіксувались, губились у неосяжному світі візантійської сфрагістики.

До спроби звести всі руські етнічні за власником, але суто візантійські печатки в одну роботу, нас підштовхнули праці історика О. Филипчука. Його ідея пошуку печатки русича серед перекладачів органічно вписана у реконструкції русько-візантійських стосунків першої половини X ст.² Хоча, як наголосив Филипчук, “відсутність печатей стримує фантазії” – стримало і мене від занурення у розпочаті ще Мордтманном варязькі студії³.

Віднайдення у публікаціях шести візантійських печаток, які, на моє переконання, мали руського власника, дозволило вперше об'єднати їх у одній роботі. Через брак матеріалу я відмовився від значних висновків, а лише дозволив собі їх прокоментувати. Через те, що печатки були доступні для роботи лише за публікаціями, їхні зображення через погану якість не подані.

Отже, мова піде про печатки примікірія Феодора Руса, спафарія та “*ἐκ προσόλου*” Морри та Філіппуполіса Руса, протовеста Йоанна Роса, магістра Іллі Русопула, патрікія Святослава та Романа Слов'янина. Печатки подані за хронологією.

1. Феодор Рус, примікірій.

Л.С. Погрудне зображення св. Феодора.

З.С. Напис у чотири рядки:

¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. III: Восточные источники, Москва 2009, с. 103.

² О. Филипчук, *Печатка Михаїла, “пансеваста і великого перекладача варягів”*, Сфрагістичний щорічник 3 (2012) 5–16; О. Филипчук, *Studia Byzantino-Rossica*, Експансія, війна та соціальні зміни, Чернівці 2013, с. 355–366.

³ A. Mordtmann, *Bulles byzantines relatives aus Varègues*, Archives de l'Orient Latin, Paris 1881, 697.

Κ Ε Ρ . Θ .	Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
··ΟΔΩ·	[Θε]οδώ[ρ](ω)
··ΙΜΗΚ·	[πρ]ιμηκ(η)[ρ](ίω)
·ΟΡΗ·	[τ]ὸ Ροῦ[σσω]
··:·	

✚ Κύριε βοήθει Θεοδώρω πριμηκηρίω τὸ Ροῦσσω.

✚ *Gospodi, dopomozhi Feodoru Rusu, primikiriю.*

Публікатор І. Калціда-Макрі датує молівдовул Х–ХІ ст.⁴

Зображення на лицьовій стороні св. Феодора – однойменного власникові святого патрона, не характерне явище для візантійської сфрагістики. Проте, це є правилом для руської печаткової системи. Зрозуміло, що це явище не віддзеркалює вітчизняну систему, проте промовляє, радше, про інше. Нам відомий сфрагіс хрещеного печенізького хана Кегена, який отримав ім'я Йоанн. Саме цей святий і зображений на його печатці⁵. Очевидно, св. Йоанн Хреститель, і був тим святим, на честь якого не тільки названо неοφίτα, але він і був його небесним патроном. Новий християнин ще не мав жодного родового, сімейного чи особистого патрона, для того, щоби у знак пошани зобразити його. Судячи з прізвища Рус, власник печатки походив з Русі й охрестився у першому поколінні. Ім'я Феодор належало до військового онамастикону Візантії. Звання примікірія у цьому випадку є почесним.

2. Рус, снафарій та “ék προσόπων” Морри та Φιλίππουλιςα.

Л.С. Патріарший проквітлий хрест на трьох сходинках. Цвітіння на рівні верхівки хреста. Вздовж обідка залишки кругового напису:

Κ··········∇Λ

Κ[(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δο]ύλ(ω).

3.С. Напис у шість рядків:

·ΩΣΟ	[Ρ]ούσο
··ΑΘΑ·	[σπ]αθα[ρ](ίω)
·ΕΚΠ·	[(καί) ἐκ π[ρ(οσό)π(ου)]
ΜΟΡΑΣ·	Μόρας [(καί)]
ΦΙΛΙΠ	Φιλπ(που)
ΠΟΛ´	πόλ(εως)

✚ Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω Ρούσο σπαθαρίω καί ἐκ προσόπου Μόρας καί Φιλππουπόλεως.

⁴ І. Καλτσίδα-Μακρη, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη*, Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, Αθηνά 1996, no. 231.

⁵ І. Jordanov, *Corpus of byzantine seals from Bulgaria*, vol. 2: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006, no. 307.

✦ *Господи, помози рабу своєму Русу, спафарію та “ἐκ προσόπου” Морри та Філіпополіса.*

І. Йорданов датує печатку XI ст.⁶

Дивовижним виглядає подача імені, яке, радше, є прізвиськом. Водночас, саме звертання до Божої допомоги “Русу” дещо знижує імовірність правильного прочитання. Дефект, який має печатка, не дозволяє побачити першої літери. Звання “ἐκ προσόπου” Морри (Ахріди) та Філіпополіса – достатньо високе, щоби говорити про адаптацію цього руса до візантійської управлінської системи.

3. *Йоанн Рос, протовест.*

Л.С. Погрудне зображення арх. Михаїла. Залишки напису: [M(ι)]χ(αήλ).

О.С. Напис у п'ять рядків:

✦ΙΩ	✦'Ιω(άννου)
СФР...	Σφρ[άγ(ισ)]
ΜΑΡΩС	μα 'Ρὼς
ΑΡΕС	(πρωτο)βέс
ТѪ	του

✦ 'Ιωάννου σφράγισμα 'Ρὼς πρωτοβέсτου.

✦ *Печать Йоанна Роса, протовеста.*

В. Лоран датує печатку XI–XII ст.⁷

Архистратиг Михаїл був одним з тих, хто належав до найбільш пошанованих небесних патронів, як у Візантії, так і у Русі. Потракткування архангела Михаїла як архистратига ототожнювало його з воєначальником небесного війська, а, отже, Михаїл часто виступав патроном візантійських офіцерів. Звання протовеста вводило Йоанна до числа візантійської еліти.

4. *Ілля (?) Русопул, магістр.*

Л.С. Погрудне зображення святого. Права рука піднята до гори. Зодягнутий святий у власяницю.

О.С. Напис у п'ять рядків:

✦ΡѪ	'Ρου
ϚΟΠΟΛ.	σόπουλ(ον)
ΜΑΓ.ΤΡ.	μάγ(ισ)τρ(ον)
ΠΡΟΦ.Τ.	προφ(ή)τ(α)
ССПЕ	σ(κέ)πε

⁶ I. Jordanov, *Op. cit.*, no. 597A.

⁷ V. Loran, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952, no. 69.

✦ Ῥουσόπουλον μάγιστρον προφήτα σκέλε.

✦ *Пророче, захисти Русополоса, магістра.*

В. Зайбт датує цей молівдовул XI–XII ст., а святого атрибутує, як пророка Іллю⁸.

Публікатор печатки В. Зайбт ствердно пише про те, що прізвище її власника руське. Ім'я Ілля під сумнівом, хоча загальна іконографія і звернення до святого як до пророка уможлиблює таку атрибуцію з великою вірогідністю. Говорячи про ім'я власника печатки, варто згадати, що пророк Ілля був особливо шанований при Константинопольському дворі за Македонської династії. Присяга хрещених русичів під час договору 944 р. відбувається у церкві св. Іллі. Тож, ця печатка може відбивати і певні сакральні культи її власника.

5. *Святослав, патрікій.*

Л.С. Погрудне зображення святого воїна. У правій руці тримає спис, покладений на праве плече. У лівиці – щит продовгуватої форми. Ім'я не читається.

З.С. Напис у п'ять рядків:

.....	[Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)]
·ΩCΩΔ	[τ]ῷ σῶ δ(ούλω)
СФЄΝΔΟ	Σφενδο
ΡΟΛΩΠΡΓ	βόλω π(ατ)ρι
–ΚΙΩ–	κίω

✦ Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω Σφενδοβόλω патρικίω.

✦ *Господи, помози рабу своєму Святославу, патрікію.*

І. Йорданов датував печатку 50–60-ми роками XI ст.⁹ Публікатор визнає подане на печатці ім'я як скорочення імені Святослав. Чи має стосунок це ім'я до русича – ствердно дати відповідь важко. Відомо, що ім'я Святослав існувало і у західних слов'ян¹⁰. Водночас слід зазначити, що це ім'я належить до династичних. Титул патрікія інтригує у цьому контексті тим, що він найчастіше дарувався візантійським імператором варварським правителям після їхнього хрещення¹¹. В історіографії відомий болгарський деспот руського походження Яків Святослав¹².

⁸ W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, Wienn 1978, no. 124.

⁹ J. Jordanov, *Op. cit.*, no. 682.

¹⁰ А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 41.

¹¹ О. Филиппчук, *Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни*, Чернівці 2013, с. 410.

¹² М.В. Библиков, *BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси*, Москва 2004, с. 709.

6. Роман Слов'янин.

Л.С. У бісерному обідку проквітлий хрест.

З.С. Напис у чотири рядки:

✠СФР·	✠Σφρ[α]
ΓΙCΡΩΜ·	γίς 'Ρωμ[α]
·ϠΤΗCΘΛΑ	νοῦ τοῦ Σθλα
·ΟΙΑΝ·	[β]οϊαννη

✠ Σφραγίς 'Ρωμανοῦ τοῦ Σθλαβοϊαννη.

✠ Печатка Романа Слов'янина.

Публікатор молівдовула К. Ставракос, датував його другою половиною XI ст.¹³

Написання прізвища “Слов'янин”, зроблено із характерною ознакою. У всіх випадках грецькою корінь пишеться через “каппу”, як “Σκλάβοι”¹⁴.

Варто звернути увагу на лицьову сторону. Проквітлий хрест, який зображено на цьому молівдовулі, є вкрай непопулярним у візантійській сфрагістиці. Натомість, його найближчі аналогії існують на Русі. Ще за часів правління київського князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича цей сфрагістичний тип з'явився на наших теренах і був поширений, як позасистемний до середини XII ст.¹⁵

Руського власника цієї печатки видає і саме прізвисько “Слов'янин”. До слов'янського світу XI ст. належать величезні земельні обшири. Проте, у візантійській системі всі вони мали назви, які відповідали реальним географічним координатам. Підкреслення власником печатки, що він є водночас і прийшлим, і слов'янином може свідчити, що він був з Русі. Опинившись у Болгарії, Македонії чи Фракії, Роман мав підкреслити спільне етнічне походження. Підтвердити своїм прізвищем, що він не чужинець.

Отже, дослідження сфрагістичного матеріалу у пошуках руських власників візантійських молівдовулів слід вважати перспективним напрямком. Подальші публікації візантійських печаток, очевидно, представлять нові екземпляри. У виявленні цих пам'яток слід уважніше звернути увагу на написання прізвищевих топонімів та імен серед опублікованих матеріалів.

¹³ C. Stavrakos, *Unedierte bleisigel mit familienamen aus privatsammlungen*, *Studies in Byzantine sigilography* 4 (1995) 2.

¹⁴ М.В. Бибииков, *Указ. соч.*, с. 679–680.

¹⁵ О. Алфьоров, *Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII ст.*, *Сфрагістичний щорічник* 2 (2012) 27–28; О. Алфьоров, *Сфрагістика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича*, *Спеціальні історичні дисципліни* 20 (2012) 201–202.